

BARBARA MĘKARSKA
Uniwersytet Jagielloński
Kraków

Odmiany języka perskiego uwarunkowane historycznie i regionalnie

Język perski jest oficjalnym (urzędowym) językiem Iranu – obecnej Islamskiej Republiki Iranu, wcześniejszego Cesarstwa Iranu (daw. Persji; więc Persja=Iran, ale język perski jest jednym z języków irańskich). W naukowej klasyfikacji jest to język nowoperski (od VIII/IX w.) w sekwencji staro-, średnio- i nowoperski. Więc po persku mówiono i pisano na pewno już w VI w. p.n.e, na terenach obecnego Iranu oraz w centrach władzy od Tygrysu po Indus (okresowo i bardziej na wschód), od Jeziora Aralskiego do Oceanu Indyjskiego (w Europie odpowiadałoby to obszarowi między Londynem a Moskwą i od Helsinek do Nikozji).

Kolebką języka perskiego jest prowincja Fārs (w starożytności Pārsa-). Mieszkańcy Iranu nazywają swój język *fārsi* (z akcentem na ostatniej sylabie).

Na tak dużym obszarze, w tak długim czasie (2500 lat), oprócz etapów wewnętrznej ewolucji systemu językowego, musiały powstawać regionalne odmiany języka. W obserwacji tego zjawiska ważny jest okres od V do XI wieku n.e., kiedy polityczne i kulturalne centra przesuwały się po terenie Iranu sasanidzkiego a potem w prowincjach podbitych przez Arabów: Ibn al-Muqaffa (VIII w.) rejestruje na terenie wschodniego Iranu dwie odmiany: *al-fārsīya* (po średniopersku *pārsī(g)*) – język administracji, literatury, religii), oraz *al-darīya* (po średnio- i nowopersku *darī/dari* (*dar* znaczyło dwór, władza) – język mówiony na dworze w północno-wschodnich prowincjach. Wiemy, że wyparł on tam język partyjski, ale w Azerbejdżanie wciąż mówiono zbliżonym do partyjskiego „pahlawijskim”. Stawianie w pracach iranistycznych znaku równości między terminami *średnioperski* i *pehlevi/pahlavi* wynikało prawdopodobnie z nierozpoznania odmian języka okresu średnioirańskiego. *Pārsi* jest niejednoznaczne, gdyż tak nazywano też południowo-zachodnią odmianę/dialekt perskiego. Terminu *pahlavi* używano czasem dla określenia języka literackiego¹.

Odmiana *dari* wypierała na północnym wschodzie inne języki średnioirańskie i uogólniała się. Stało się to elementem konsolidującym ludność perskojęzyczną wo-

¹ Szczegółowo na ten temat patrz kilka artykułów w: Lazard 1995.

bec arabskiego wówczas języka administracji i religii. Funkcjonowały więc dwa języki: *arabi-ye dari* i *pārsi-ye dari*. Arabowie zatrudniali w administracji Persów, i w rezultacie to oni zislamizowali wschodnie prowincje w języku znanym ludności, nie po arabsku!

Współcześni językoznawcy irańscy nazywają ten „pierwszy”, przedklasyczny język nowoperski też *fārsi(-ye)dari* lub *dari*. Pod koniec X wieku ta odmiana stała się ogólnym językiem narodowym i językiem literatury całej Persji/Iranu. Jest to język dzieł klasycznej literatury perskiej (X-XVI w.), do teraz używany w tradycyjnej poezji².

W następnych wiekach język ewoluował znów pod wpływem regionów kulturotwórczych. Najeźdźcy i władcy nieirańscy przyjmowali i kultywowali literacki język perski, bo był to język wysokiej kultury. I w tej roli funkcjonował on od Anatolii po Indie aż do połowy XIX wieku; był to np. język Jedwabnego Szlaku, East Indian Company. Aż do 90. lat XX wieku dla tureckojęzycznych elit najpierw osmańskich, później młodotureckich, następnie państw Azji Centralnej, a także w Pakistanie znajomość literatury i języka perskiego była nobilitująca.

Z powodu rozległości geograficznej i politycznego podziału regionu perskojęzycznego, już w XVI wieku rozpoczynała się, a w początkach XX ugruntowała wzajemna izolacja tamtejszych społeczności. Dlatego we współczesnym językoznawstwie iranistycznym nie ma zgodności w klasyfikacji języków i odmian etapu nowoperskiego nawet w podstawowym punkcie – czy język perski w Iranie, Tadżykistanie i Afganistanie to trzy języki, czy trzy odmiany jednego. Przeglądając tezy różnych autorów, można zauważyć że:

- wszyscy irańscy sowieccy uważają, że tadżycki jest odrębnym językiem a język klasycznej literatury perskiej nazywają persko-tadżyckim
- inni albo przyłączają się do tego zdania, albo uznają odrębność perskiego i tadżyckiego, ale nie *dari* Afganistanu
- nowsze zachodnie publikacje częściej uznają je za „warianty” (Lorenz), „jeden język z niuansami” (Lazard)
- Hourcade w 2002 pierwszy raz wymienia odmianę języka kilkumilionowej diaspory w USA – *los angelesi*³ (słyszałam również nazwę *engl-e fārsi*). Oto chronologiczny przegląd tego tematu⁴:
- Dorofeeva w 1960 pisała, że są to trzy języki narodowe, pochodzące od jednego klasycznego (s. 6)
- Efimov i in. w 1982: perski i tadżycki to dwa ściśle powiązane, lecz funkcjonujące samodzielnie języki literackie; *dari* nie jest jeszcze odrębny (s. 10).
- Pisowicz 1985: perski tworzy jedność, która w XX w. rozdzieliła się na trzy ściśle połączone jednostki, coraz bardziej różniące się (s. 177)
- Skalmowski 1986: obecnie można mówić o dwóch językach, nowoperskim (*fārsī*) i tadżyckim (*toğikī*) (s. 166)

² Patrz również: Lazard 1989, s. 288.

³ Hourcade 2002, s. 32.

⁴ Dane bibliograficzne na końcu pracy, tu podaję w nawiasach numer strony.

- Lorenz 1987: perski i jego warianty, tadżycki i *dari* (s. 269/270)
- Lazard 1989: Obecnie perski jest oficjalnym językiem w trzech krajach: Iranie, Afganistanie i Tadżykistanie (s. 265); jeden język z niuansami; wzajemnie zrozumiały dla ludzi wykształconych, dla odległych geograficznie prostych ludzi czasem całkiem wzajemnie niezrozumiały (s. 290); perski w sowieckiej Azji Centralnej nazywa się tadżycki (s. 264), [lecz] są powody by uznać, że perski i tadżycki to 2 osobne bardzo ściśle powiązane języki (s. 290), trudno prześledzić wewnętrzną historię języka perskiego, bo za mało jest danych o języku mówionym, nie wiemy więc, jaki był kierunek w relacji literacki:potoczny (s. 288)
- Mośkało 1997: od XVII w. stopniowy rozdział perskiego, tadżyckiego i *dari*; trzy blisko spokrewnione języki o odrębnym rozwoju i wpływach własnych dialektów (s. 72)
- Rastorgueva 1997: samodzielne języki (s. 8)
- Hourcade w 2002 twierdzi, że współczesny perski nie ma standardu, są 3 główne dialekty: *fārsi*, *dari* i *tajiki* oraz *los angelesi* diaspory w USA (s. 32).
- Dodam, że należy pamiętać o wciąż żywej na całym obszarze perskojęzycznym tradycji czytania perskiej literatury klasycznej.

Swoje zdanie o występowaniu trzech odmian tego samego języka opieram na „symulacji”, którą przeprowadziłam na współczesnym tadżyckim: co się stanie, gdy Tadżycy zaczną pisać alfabetem arabskim? Otóż wtedy najprawdopodobniej będą czerpać wzory (kod kulturowy) z Iranu i znów te odmiany zblizną się, zwłaszcza, że wpływy rosyjskie zmniejszą się z powodów pozajęzykowych, uzbeckich zaś przybędzie⁵.

Biorąc pod uwagę kryteria wewnątrz- i pozajęzykowe, trzeba zwrócić uwagę na czynniki specyficzne dla rozwoju tego języka. Dlatego decyzja o odrębności języków czy odmian perskiego wydaje mi się trudniejsza niż np. dla angielskiego:

- po pierwsze pismo: perski w Iranie i Afganistanie jest zapisywany alfabetem arabskim, w Tadżykistanie grażdanką (od 1940). W tym wypadku nie można uznać tekstów pisanych za drugorzędne w stosunku do mówionych, ponieważ standard języka Tadżykistanu został niejako narzucony: uczeni (nie zawsze z własnej woli) wybrali jeden z dialektów za podstawę języka literackiego i narzucili alfabet (jak dla wszystkich języków azjatyckiej części ZSRR). Mało tego, cała perska literatura klasyczna została „przepisana” grażdanką z uwzględnieniem wymowy tadżyckiej. Oto przykład z epepei *Šāh-nāme* Ferdowsiego: po persku *tavānā bovad har ke dānā bovad, ze dāneš del-e pir bornā bovad*, a po tadżycku *tavono buvad har kī dono buvad, zi doniš dil-i pir barno buvad* (odpowiednik polskiego: *w tym moc, kto więcej umie*).
- konsekwencją powyższego działania pozajęzykowego jest realizacja innego kryterium – gramatyki normatywnej: w Iranie i Tadżykistanie jest ona różna; w Afganistanie natomiast jest „irańska”, wpływy mówionego języka Iranu duże, alfabet ten sam.
- ważne są inne niż już wymienione kryteria socjo-lingwistyczne: stopień i model wykształcenia społeczeństw, ustrój polityczny, kulturowe wpływy obce. Trzeba tu

⁵ Mękarska 1996, s. 122, 124.

uwzględnić fakt, że niemal niepiśmienny recytator „Šāh-nāme” z Iranu czy Afganistanu może lepiej władać klasycznym językiem perskim niż pobieżnie wykształcony w Teheranie działacz polityczny.

Omówiwszy regionalne odmiany wczesnego języka nowoperskiego, zajmę się współczesnym językiem perskim w Iranie, który w klasyfikacji historycznej, w gramatykach jest taki sam jak w XI-XV wieku.

Hasło to obejmuje okres od początku XX wieku. Wtedy właśnie zaczęto, najpierw nieśmiało, w dialogach, zapisywać język mówiony, potoczny. Nie jest to proste w wypadku alfabetu arabskiego, dlatego do teraz nie ustalono zasad ortografii tej odmiany języka. Samo zjawisko wystąpiło w procesie konfrontacji z kulturą i literaturą zachodnią. W sławnych obecnie filmach irańskich wszyscy mówią językiem potocznym, a często dialektami.

Tradycyjnie rozróżniano w języku perskim następujące odmiany:

1. język literacki klasyczny, czyli język klasycznej literatury, rozumiany na całym obszarze językowym przez tradycyjnie wykształconych ludzi
2. język literacki miejscowy, przyjęty na dużym, uwarunkowanym historycznie i politycznie obszarze (perski w Iranie, Afganistanie i Tadżykistanie)
3. język potoczny, czyli przekształcona forma języka literackiego ogólnego, z wpływami dialektów prowincji mających największe znaczenie polityczne i kulturalne
4. żargon środowiskowy lub język dworski

Dodałabym jeszcze punkt 5 w innym kodzie kulturowym: rodzimy dialekt lub język inny niż perski⁶.

Tak klasyfikowano perszczyznę w 70. latach XX wieku. Teraz, w 25 lat po rewolucji, gdy wyrosło już drugie pokolenie, gdy sami Irańczycy zajęli się badaniem swojego języka i mają ambicje szerzenia go wśród cudzoziemców i nowych pokoleń emigrantów, gdy przemiany kulturowe w całym świecie przebiegają szybciej oraz są ułatwione badania terenowe, można zauważyć inne rozmieszczenie akcentów w wyłanianiu odmian perszczyzny:

- po pierwsze: jest niewątpliwy a zarazem kłopotliwy ogromny rozdział między językiem pisanym i mówionym
- po drugie: literacki język klasyczny jest już tylko znany biernie (czytanie klasycznej literatury)
- po trzecie: teoretycznie występuje „język literacki ogólny” Iranu, który Lazard nazwał zgrabnie „persan classique simple”⁷ i przypisuje go oficjalnym, publicznym wypowiedziom pisemnym i ustnym (powinny więc być to i przemówienia, kazania piątkowe, teksty radiowe i telewizyjne). W praktyce jest to odmiana występująca tylko w języku pisanym. Teksty mówione najczęściej zaczynają się według tej normy, ale po chwili mówca przechodzi do języka potocznego; to samo w mediach: wiadomości podawane są (a więc czytane) w języku literackim, komentarze są potoczne.

⁶ Mękarska 1984, s. 153.

⁷ Lazard 1990, s.V.

Język dydaktyki też jest mieszany, teksty podręczników różnią się bardzo od języka wykładu mówionego. Występują i działania purystyczne: podręczniki i publikacje naukowe pełne są neologizmów tworzonych przez specjalny dział Akademii Nauk (Farhangestān) lub samych autorów. A w dyskusji naukowej i tak używa się terminologii... angielskiej.

Badacze współczesnego języka perskiego są bezradni, coraz częściej uważają, że nie ma w tej chwili standardu języka literackiego!

- po czwarte: Należy sobie uświadomić, że od 25 lat czynnikiem pozajęzykowym jest nowe centrum władzy, nowa klasa polityczna – przywódcy i działacze ustroju autorytarnego i ich prasa. Polakom nie trzeba tłumaczyć, jak zgubny ma to wpływ na jakość języka ogólnego.

Cały „ciężar” procesu porozumiewania się Irańczyków spada na odmianę potoczną. Ba, gdybyż to była jedna spójna odmiana!

Iran jest państwem wieloetnicznym, ponad 60-milionowym. Dla 75% mieszkańców językiem ojczystym jest jakiś irański, lecz tylko dla 46% – perski⁸. 15–20% mieszkańców Iranu nie zna języka perskiego⁹. Ośrodkiem kulturotwórczym jest Teheran. Dialekt teherański jest podstawą odmiany potocznej. Ale już od połowy XIX wieku napływali tu migranci z Azerbejdżanu, opanowując dwór, armię, bazar, szkoły: „prawdziwą stolicą Azerów nie jest już Tabriz, ale Teheran”¹⁰. Wpływ na język mają również migranci z Chorasanu, a ostatnio z Beludżystanu.

Nie można więc mówić o ogólnej odmianie potocznej. Kod językowy jest rozpoznawalny, dotyczy miejsca pochodzenia mówiącego oraz środowiska społecznego. Nie mieści się to w definicji „ogólnonarodowej” odmiany języka potocznego¹¹.

Również definicja dialektu kulturalnego z „Encyklopedii językoznawstwa ogólnego” pod redakcją prof. Polańskiego, mówiąca, że jest to „język warstw wykształconych, służący za podstawę kodyfikacji języka literackiego albo pozostający w wyraźnym współdziałaniu z językiem literackim”¹² odpowiada sytuacji językowej Tadżykistanu, ale nie Iranu!

Konieczna nowa kodyfikacja normy językowej dialektu kulturalnego jest wciąż tylko postulowana. Publikowane w Iranie i za granicą gramatyki języka perskiego opisują system języka literackiego, którym nikt już nie mówi i prawie nikt nie pisze.

Najwyraźniej widać to w systemie czasownika. Podaje się czasy i tryby języka klasycznego, które obecnie mają inne formy nawet w wysokim rejestrze języka; to samo dotyczy funkcji zaimków sufizowanych.

Podręczniki języka (dla cudzoziemców, nie szkolne!) przybliżają się bardziej do opisu obecnego języka „mniej więcej” ogólnego, tzn. obok form normatywnych podają odpowiedniki używane faktycznie, a więc wymowę, ortografię, formy morfologiczne, ich łączenie, szyk zdania. Te odpowiedniki w nawiasach to oczywiście uzus

⁸ Hourcade 2002, s. 216.

⁹ Tamże, s. 34.

¹⁰ Tamże, s. 39.

¹¹ *Encyklopedia...1993*, s. 244.

¹² Tamże, s. 110.

językowy, który urasta do funkcji języka ogólnego. Ponieważ zawiera wiele wariantów czasem wykluczających się, nie da się w tej chwili założyć, kiedy ukształtuje się on w normę. Masowość i głębokość zmian wskazuje na to, że w niedalekiej przyszłości językoznawcy będą musieli pogodzić się z faktem, że historia języka perskiego dzieli się na cztery etapy: staroperski, średnioperski, nowoperski i współczesny perski¹³.

Summary

The history of the Persian language reaches back more than 2500 years. In the sequence from Old Persian to Middle Persian through to New Persian an important period is from the V to the XI century, when the political and cultural centres shifted through Sasanian Iran and after that through provinces conquered by the Arabs. At that time dialects as well as regional varieties in language developed. These varieties have recently become a subject of research in the field of Iranian Studies. It seems that even the terms „pahlavi, pārsi/fārsi, dari” are ambiguous. They may apply to different stages of the language or to variations in written literary form and colloquial speech. Doubts stem from the lack of data available on spoken tongue.

A similar problem has existed since the beginning of the XX century. Persian grammar describes the literary language dating back to the XI-XVI centuries while modern forms are treated as innovations. However, isolation occurred within the population of this area, which is vast and divided both politically and culturally. In each of the regions new varieties of the language developed. There is no consensus among linguists concerning the classification of these languages and varieties of the New Persian language. In Iran the difference between traditional literary language and the spoken tongue is the greatest. Variations in colloquial speech have made their way into the printed word. The mass and depth of the changes to the language system demands codification of the modern language standard, which leads to the assertion that the history of the Persian language should in fact be divided into four stages: Old-, Middle-, New- and Modern Persian.

Bibliografia

- Dorofeeva L.N. 1960. *Jazyk farsī-kabulī*, Moskva.
 Efimov V.A., Rastorgueva V.S., Šarova E.N. 1982. *Tadžikskij, persidskij, dari*, w: *Osnovy iranskogo jazykoznanija, Novoiranskije jazyki*, t. I, Moskva.
 Hourcade B. 2002. *Iran. Nouvelles identitiés d'une république*, Paris.
 Lazard G. 1989. *Le persan*, w: *Compendium Linguarum Iranicarum*, Wiesbaden.
 Lazard G. (avec l'assistance de M. Ghavam-Nejad). 1990, *Dictionnaire persan-français*, Leiden.
 Lazard G. 1995. *La formation de la langue persane*, Paris.
 Lorenz M. 1987. *Zum Praeteritum in den modernen iranischen Sprachen*, w: *Problemy języków Azji i Afryki*, Warszawa.

¹³ To rozróżnienie funkcjonuje już w opracowaniach angielskojęzycznych: New Persian/Modern Persian.

- Mękarska B. 1984. *Znajomość rodzimych dialektów wśród młodej inteligencji w Iranie*, w: *Zeszyty Naukowe UJ, Prace Językoznawcze*, z. 76, Kraków.
- Mękarska B. 1996. *Is the Arabic alphabet dangerous for the Tajik language?*, w: *Iranica Cracoviensia*, Kraków.
- Moškalo V.V. 1997. *Persidskij jazyk w: Jazyki mira, Iranskije jazyki I*, Moskva.
- Pisowicz A. 1985. *Origins of the New and Middle Persian phonological system*, Kraków.
- Polański K. (red.). 1993. *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Rastorgueva V.S. 1997. *Predislovije w: Jazyki mira, Iranskije jazyki I*, Moskva.
- Skalmowski W. 1986. *Języki nowoirañskie*, w: *Języki indoeuropejskie*, t. I, Kraków.